

ПЛАН-КОНСПЕКТ
УРОКУ ІСТОРІЇ
НА ТЕМУ

«Нищівна війна проти Радянського союзу
з точки зору „забутих“ жертв націонал-
соціалізму»

ТЕМА УРОКУ

«Друга світова війна у Радянському
Союзі – жертви спалених сіл»

АВТОРИ

Анастасія Єринкова
Олена Черняк
Сільвія Штеґліх
Крістофер Кланк

ПРЕДМЕТ

Історія

КЛАС

9–11

ЗМІСТ

Вступ	3
Історичний контекст	3
Дидактика, методика, структура	4
Перелік модулів	4
План уроку	6
Додаток	9
модуль 1: Порівняльний аналіз джерел	9
модуль 2: Директиви німецької окупаційної політики на території Радянського Союзу	15
модуль 3: Дві перспективи	17
модуль 4: Фіктивне продовження листа	21
модуль 5: Робота з фотографіями	24
модуль 6: Живий лист	30
модуль 7: Пам'ятник жертвам спалених сіл	36
модуль 8: Робота з картою	38
Список джерел та літератури	42
Ілюстрації	42
Листи жителів спалених сіл, які вижили	42

ВИХІДНІ ДАНІ

Плани-конспекти уроків з предмету «Історія» на тему «Нищівна війна проти Радянського союзу з точки зору „забутих“ жертв націонал-соціалізму»

Плани уроків розроблені в 2019-21 рр. в рамках проекту «New Views on History – викладачі історії з Росії, Білорусі, України та Німеччини розробляють плани уроків про нацистську нищівну війну».

Проект фінансувався Федеральним міністерством закордонних справ Німеччини в рамках програми «Розширення співпраці з громадянським суспільством країн Східного партнерства та Росії».

Плани уроків доступні для безкоштовного завантаження в некомерційних освітніх цілях.

1-е видання,
лютий 2021 р.

© KONTAKTE-KONTAKTY e.V.

РЕДАНЦІЯ

Др. Розанна Дом, Каріна Мартинова.

ВИДАВЕЦЬ

KONTAKTE-KONTAKTY e.V., Feurigstr. 68, 10827 Berlin.

Ел. адреса: info@kontakte-kontakty.de

Вебсайт: kontakte-kontakty.de

Відповідальний: Бернхард Бланкенхорн (правління).

ПАРТНЕРИ

Музей Берлін-Карлсхорст (Німеччина), Интерра (Росія), СТАН (Україна), Взаимопонимание (Білорусь).

ДИЗАЙН, ВЕРСТКА

Олександр Курмаз.

ПРИМІТКА

Незважаючи на ретельне редагування, вся інформація в даній публікації надається без гарантій. Зміст планів уроків відображає виключно думку авторів. Тільки автори несуть за них відповідальність. Вона може відрізнятися від позицій об'єднання KONTAKTE-KONTAKTY і вищезгаданих партнерів.

ВСТУП

Цей план уроку складається з восьми модулів, які відповідають програмі за темою Друга світова війна у середній та старшій школі. Модулі дають учням можливість розкрити тему «тактики спаленої землі» під час відступу вермахту з територій Білоруської РСР та Української РСР. Основну увагу в завданнях приділено біографіям людей. Більшість завдань базуються на листах-спогадах очевидців тих років.

Оскільки цей урок є частиною загальної шкільної програми, учні вже володіють необхідними знаннями про ідеологію націонал-соціалістів та пов'язаними з нею жорстокими методами винищення людей «Третім рейхом» під час Другої світової війни.

Задля надання уявлення про перебіг занять, у матеріали включені два приклади уроків (по 45 хв. кожний). Вони засновані на двох можливих модулях, запропонованих нижче для опрацювання матеріалу. Залежно від тривалості уроків (60 або 90 хв.), модулі можуть бути розширені індивідуально. Деякі модулі також підходять для домашніх завдань та домашнього навчання.

Коментар до листів

При розгляді листів як історичного джерела необхідно пам'ятати, що мова йде не про документ, який з'явився під час війни, а про особисті спогади жертв націонал-соціалізму, записані через 60–80 років після події. У зв'язку з цим не можна виключати, що на них відклали свій відбиток інші оповідання і повідомлення про війну. Назви населених пунктів і таборів з огляду на велику часову віддаленість подій, а також відсутність знань німецької мови учасників подій іноді відтворювалися невірно. Не всі факти, описані в листах, були історично доведені. Тому ми рекомендуємо використовувати листи не для реконструкції історичних фактів, а для аналізу того, як люди, які пережили злочини націонал-соціалістів, проживають і пам'ятають ці події.

ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ

Основну увагу в цьому уроці зосереджено на «спалених селах» Білорусі та України під час нищівної війни Німеччини проти Радянського Союзу. Тактика спаленої землі, яку СС, поліція та вермахт використовували під час відступу з радянської території для стримування наступу Червоної армії, спустошила тисячі сіл. На окупованих територіях Радянського Союзу було зруйновано 209 міст та спалено 9 200 сіл, сотні з яких разом з жителями.¹ У більш ніж 5 000 повністю чи частково зруйнованих сіл загинуло понад 147 000 мешканців. 627 сіл були зруйновані повністю, 186 з них так і не були відновлені після війни.² В цілому, в ході боротьби німців з партизанами в Білорусі загинуло 345 000 людей. Однак дев'ять з десяти жертв не були партизанами. Усього з 5 295 сіл 3 % були знищені у перший рік війни, 16 % в 1942 р., 63 % в 1943 р. і 18 % у 1944 р.³

1 Adamovic, Ales. Eine Schuld, die nicht erlischt. Köln, 1987. S. 14.

2 Christian Gerlach. Kalkulierte Morde. Hamburg, 1999. S. 955.

3 Там же. S. 957.

У відповідності до «Указу про військове судочинство»⁴ 13.05.1941 р. злочини проти вермахту, скоєні цивільними особами на окупованій території Радянського Союзу, не мали б каратися законом, ці особи мали б бути розстріляні без зволікання. «Наказ про комісарів»⁵ 6.06.1941 р. містить інструкцію розстрілювати політкомісарів Червоної армії без суду та слідства.

Матеріали, використані для цього уроку, свідчать про цю злочинну практику націонал-соціалістів і, відповідно, допомагають ближчому ознайомленню учнів з цією темою. Особливе джерело – використані тут листи тих жителів спалених сіл Білорусі, які вижили.

ДИДАНТИКА, МЕТОДИКА, СТРУКТУРА

Перелік модулів

Пропонована серія уроків розділена на вісім модулів. Усі модулі присвячені жертвам спалених сіл, але вони відрізняються матеріалами, соціальними формами, часовими рамками та навчальними цілями. Такий підхід має дозволити учителю комбінувати відповідні модулі для одного або декількох уроків. Нижче наведено огляд восьми пропонованих модулів, а також дві пропозиції можливої комбінації кількох модулів для двох повних уроків.

Модуль	Навчальна мета	Час
1. Порівняльний аналіз джерел	Учні можуть охарактеризувати долю жителів спалених сіл Білорусі, провівши порівняльний аналіз листів жертв.	40 хв.
2. Директиви німецької окупаційної політики на території Радянського Союзу	Учні можуть класифікувати директиви німецької окупаційної політики як основи для нищівної війни з Радянським Союзом.	15 хв.
3. Дві перспективи	Учні можуть оцінити доцільність терміну «нищівна війна», порівнявши з різних точок зору лист жертви спаленого села з листом солдата вермахту.	30 хв.
4. Фіктивне продовження листа	Учні можуть уявити долю жертв спалених сіл, порівнявши листа, написаного ними з точки зору жертви, та першоджерело.	25 хв.
5. Робота з фотографіями	Учні можуть поставити себе на місце жертв спалених сіл, написавши розповіді про людей, зображених на оригінальних фотографіях.	25 хв.
6. Живий лист	Учні можуть зобразити долю жертв спалених сіл, поставивши та виконавши п'єсу за змістом листа.	Декілька учбових годин

4 Указ про військову підсудність у районі „Барбаросса“ і про особливі повноваження військ (Указ про військове судочинство), 13.05.1941. [Див.: Веремеев Ю. Анатомія армії. URL: <http://army.armor.kiev.ua/hist/barbarossa.shtml> (дата звернення: 02.11.2020)]

5 Директиви про поведінку з політичними комісарами (Наказ про комісарів), 6.06.1941. [Див.: Веремеев Ю. Анатомія армії. URL: <http://army.armor.kiev.ua/hist/prik-komissar.shtml> (дата звернення: 02.11.2020)]

7. Пам'ятник жертвам спалених сіл	Учні можуть акцентувати увагу на сучасному значенні пам'яті про жертв спалених сіл, намалювавши ескіз пам'ятника.	45 хв.
8. Робота з картою	Учні можуть охарактеризувати масштаби нищівної війни проти Радянського Союзу, знайшовши на карті спалені села та проаналізувавши їх розташування. Вони можуть зробити перші висновки про культуру пам'яті та самі зробити свій внесок до неї.	20 хв.

ПЛАН УРОКУ

Приклад 1: «Мое село палає»

Варіант можливої комбінації деяких модулів для одного повного уроку.

Проблемне питання:

Яким був досвід людей, чиї села згоріли під час нищівної війни?

Фаза, час	Зміст уроку	Методи, комунікативні та технічні засоби	Форма соціальної взаємодії
Вступ (5 хв.)	<p>М1:</p> <p>Фотографія спаленого села (див. модуль Робота з фотографіями)</p> <p>Завдання: «Опишіть свої враження від цієї фотографії».</p>	Смартборд, графопроектор, фотографія	Розмова в класі
Зв'язка/ перехід	«Тепер, після того, як ми ознайомились з вашими загальними враженнями, ми дізнаємося, що повідомляють очевидці цих подій».		
Опрацювання матеріалу (15 хв.)	<p>М2 та М3</p> <p>Поділ класу на групи.</p> <p>Завдання зі скороченими листами:</p> <ol style="list-style-type: none"> «Ознайомтеся з наданим матеріалом». «Тезово викладіть інформацію, описану авторами листів (М2, М3), а) пов'язану з їх біографіями; б) пов'язану з подіями, що відбулися під час окупації». «Знайдіть подібності та відмінності в цих листах листами». <p>Внутрішня диференціація навчання⁶:</p> <ul style="list-style-type: none"> учні з середньою успішністю – листи, скорочені до найнеобхіднішого учні з високою успішністю – скорочені декрети Гітлера від 13.05.1945 р. та/або від 6.06.1941 р. 	Листи, зошити	Індивідуальна робота
Закріплення результатів (20 хв.)	Завдання повинно бути виконане кожною групою: «Резюмуйте досвід автора вашого листа».	Дошка, зошити, листи	Групова робота

⁶ Різні завдання для учнів з різною успішністю.

Фаза, час	Зміст уроку	Методи, комунікативні та технічні засоби	Форма соціальної взаємодії
	<p>Пізніше: «Порівняйте досвід автора з досвідом інших жертв».</p> <p>Внутрішня диференціація: «Зіставте досвід жертв з декретами Гітлера».</p>		
Поглиблення (5 хв.)	Завдання: «Висловіть свою думку про те, що пережили жертви спалених сіл».		Розмова в класі

Приклад 2: «Села горіли»

Варіант можливої комбінації деяких модулів для одного повного уроку.

Проблемне питання:

Чи можуть пам'ятники бути гідною формою пам'яті?

Фаза, час	Зміст уроку	Методи, комунікативні та технічні засоби	Форма соціальної взаємодії
Вступ (5 хв.)	<p>Фотографія пам'ятника жертвам спалених сіл. Для пошуку підходящої фотографії ми рекомендуємо сайт меморіалу Хатинь https://www.khatyn.by/.</p> <p>Завдання: «Опишіть, що ви бачите на фотографії».</p>	Смартборд, графопроектор	Розмова в класі
Опрацювання матеріалу (20 хв.)	<p>Створення ескізу (див. модуль Пам'ятник жертвам спалених сіл).</p> <p>Завдання: «Вам надано роль художника, і ви маєте спроектувати пам'ятник жертвам спалених сіл. Намалуйте і створіть ескіз пам'ятника».</p>	Аркуші А4	Індивідуальна робота
Закріплення результатів (15 хв.)	<p>Прогулянка галереєю.</p> <p>Завдання: «Пройдіть рядами та перегляньте ескізи однокласників».</p> <p>Завдання: «Спираючись на приклади, обґрунтуйте, які ескізи викликають у вас найбільший інтерес до теми».</p>		Розмова в класі

Фаза, час	Зміст уроку	Методи, комунікативні та технічні засоби	Форма соціальної взаємодії
Поглиблення (5 хв.)	Завдання: «Дайте оцінку, чи приділяють жертвам спалених сіл належне місце в культурі пам'яті у вигляді пам'ятників».		Розмова в класі

ДОДАТОК

Модуль 1: Порівняльний аналіз джерел

Інструкція для викладачів

Тривалість та інша інформація вказані у наведеному вище прикладі уроку 1. Матеріали можуть бути індивідуально скорочені викладачами.

Можливі варіанти відповідей:

	М2: Вітебська область, Білорусь	М3: Вітебська область, Білорусь
Загальна інформація, наприклад, про сім'ю	<ul style="list-style-type: none"> Батьки та четверо дітей (2 хлопчиків і 2 дівчаток). Батько – солдат, вижив на війні. Молодший брат помер від тифу в 1944 р. Старший брат зник безвісти в 1945 р. 	<ul style="list-style-type: none"> Батьки та шестеро дітей. Сестра Анна вивезена німцям на примусові роботи. Троє старших дітей – в західну Білорусь у якості пастухів. Батьки з трьома молодшими – до Коршунів. Батько помер від голоду в таборі. Решта вижили.
Події	<ul style="list-style-type: none"> Грудень 1941 р. – одинадцятирічна жертва парі німецьких снайперів, наслідки для здоров'я на все життя. 1944 р. вигнання німцями в ліс (село біля лінії фронту). Життя в землянці. 1944 р., брат (17 років) вивезений на примусові роботи, будівництво оборонних споруд для німців. Червень 1944 р. втеча з табору та призов в Червону Армію, поранення, обстріл шпиталю, безвісти зниклий. 	<ul style="list-style-type: none"> Вилучення німцями домашніх тварин. Спалювання німцями навколишніх сіл. Велика кількість загиблих. Втеча до лісу. Життя в землянках як захист від снігу. Обов'язок дітей - підтримувати вогонь в багатті. Табір – близько 300 осіб. Пізніше – облава та переселення людей в с. Селодзово, перебування в сараї і страх спалення. Потім вигнання до Борівки. 1944 р. повернення до рідного спаленого села. Спочатку життя в землянці, потім у заново збудованому будинку.

Подібності	Відмінності
<ul style="list-style-type: none"> Свавілля німців щодо місцевих жителів окупованих територій, напр., вилучення їжі, палива, худоби, будинків. Фізична жорстокість, напр., обстріли та вбивства місцевих жителів. Психологічна жорстокість, напр., приниження, знущання, постійне життя в тривозі. Спалення сіл. Втеча/вигнання в лісі. Життя в землянках. 	<ul style="list-style-type: none"> М2 – також людяні німці. Різна тривалість життя в лісі, адже села були спалені в різний час.

Використання внутрішньої диференціації

<p>Зміст указів та директив на підставі розпоряджень Гітлера</p>	<p>Указ про застосування військової підсудності в районі «Барбаросса» та про особливі повноваження військ (Указ про військове судочинство) від 13 травня 1941 р.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Переслідування та ліквідація спротиву. • Жорстокість та ліквідація у випадку нападу цивільних осіб. • Відсутність переслідування членів вермахту, коли вони діють проти ворогів. <p>Директиви про поведження з політичними комісарами (Наказ про комісарів) від 6 червня 1941 р.</p> <ul style="list-style-type: none"> • У боротьбі з більшовизмом на дотримання ворогом принципів гуманності або міжнародного права розраховувати не можна. • Не вимагається жодних поступок з боку німців. • Розстріли політкомісарів.
<p>Виконання указів та директив Гітлера</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Чітке виконання цих директив більшістю збройних сил. • Надзвичайно жорстокі та нелюдяні окупаційні правила. • Нехтування віком, статтю, станом здоров'я людей і т.п. • Знищення засобів до існування людей. • Примусова праця, інтернування, вбивства. • «Тактика спаленої землі».
<p>Можливі варіанти відповідей для фази поглиблення:</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Особлива психологічна та фізична жорстокість щодо населення без урахування віку людей. • Окупаційний період або похід на Радянський Союз – війна на винищення з ідеологічним контекстом: <ul style="list-style-type: none"> • антибільшовизм, антикомунізм, антисемітизм; • расова теорія. • Виконання директив або указів Гітлера. • Наслідки пережитого жертвами до сьогодення. • Необхідність визнання страждань жертв спалених сіл: виплата компенсацій Німеччиною за заповідяну несправедливість.

Роздаткові матеріали

Завдання

1. Ознайомтеся з наданим матеріалом.
2. Тезово викладіть інформацію, описану авторами листів (М2, М3),
  - а) пов'язану з їх біографіями;
  - б) пов'язану з подіями, що відбулися під час окупації.
3. Знайдіть подібності та відмінності в цих листах листами.

М2: Лист жителями спаленого села

Л. Анастасія Антонівна,
архів КОНТАКТЕ-КОНТАКТЫ

Білорусь, березень 2017 р.

Шановний пане Еберхарде Радзувайт!

1

З хвилюванням отримала Вашого листа, який змусив мене повернутися у пам'яті в моє далеке дитинство. Зараз мені 87 років, але, попри вік, я пам'ятаю і хороші і, особливо, лихі події, котрі неможливо забути, як би цього не хотілося.

5

Моє свідоме дитинство, на жаль, випало на роки цієї страшної війни, котру усі нормальні люди і не розуміють, і ненавидять. Але це історія, яку неможливо ані переписати, ані забути.

До цієї війни в нашій сім'ї було усе як у всіх: тато, мама, два брати та дві сестри. Але цю страшну війну пережили не всі. Тата призвали до армії на самому початку війни. Йому було 45 років. Було все – і важкі бої, і полон, і звільнення, і Перемога. Він вижив у цій страшній війні та повернувся додому.

10

Моєму молодшому братику було усього чотири роки. Він помер у 1944 році від тифу. У цей час фашисти вигнали нас у ліс, тому що поряд з нашим будинком проходила передова лінія німецької оборони та йшли важкі бої. Ми змушені були жити в землянці і допомогти нам ніхто не міг. Уже йшло звільнення Білорусі, і мама насилу випросила у окупаційної влади дозвіл поховати братика на цвинтарі найближчому від місця висилки.

15

20

Моєму старшому брату в 1941 році було 17 років. Його не забрали в армію, оскільки це непризовний вік. Він змушений був переховуватися від окупантів, щоб не бути відправленим до Німеччини на каторжні роботи. Але навесні 1944 року його все ж відправили за колючий дріт в фашистський табір, де умови для життя були просто нестерпними. Ув'язнених використовували на будівництві оборонних споруд, ритті окопів. Змушували працювати по 15 годин на добу та били за найменшу непокору. У червні 1944 року йому та деяким його товаришам вдалося втекти і сховатися на острові в болоті до приходу нашої армії. У серпні він був призваний в ряди Червоної Армії і відправлений на фронт. Листи з фронту надходили регулярно. Я до цього часу зберегла ці невеличкі солдатські трикутники, останню пам'ять про брата. В кінці січня 1945 року він був поранений та перебував на лікуванні в медсанбаті. А на початку березня

25

30

медсанбат потрапив під обстріл і був повністю розбитий. Практично всі, хто там були, загинули або зникли без вісти. Пізніше мама отримала сповіщення, що її син Г. Олександр Антонович зник без вісти. Після війни ми намагались розшукати брата, неодноразово надсилали запити до всіх можливих інстанцій, але всі пошуки закінчились безрезультатно. Так ця страшна війна відібрала у мене братів.

35

У 1941 році мені було 11 років. Таких, як я, називають діти війни. Ми не знали щасливого дитинства і пройшли усі випробування, що трапилися на нашому шляху: і голод, і холод, і жорстокість, і приниження, і страх. Крім того, я ще належу до дітей війни, що постраждали від жорстокості фашистів. Варто сказати, що окупантів боялись і дорослі, і діти. Від них тікали, ховались, намагались обійти стороною. Був грудень дуже холодної і сніжної зими. Я поверталась із селища додому на його околицю. Стежечка проходила вздовж галявини лісу. Я бачила, що на дорозі, на доволі великій відстані від мене, стояла група німецьких солдат. Вони голосно розмовляли та сміялись. Мені здавалось, що вони не бачать мене чи, у всякому разі, їм не до мене. Але раптом пролунав постріл. Мою ногу обпалив біль, і я впала. Через нестерпний біль і страх я не дуже добре пам'ятаю подальші події. Пам'ятаю, що десь поповзом, десь насилу ступаючи на поранену ногу, напівзгнучись дісталася до галявини лісу і сховалась за деревом. З жахом чекала інших пострілів. Але більше не стріляли. І ніхто не підійшов до мене, щоб подивитись, убита я чи ні. Я не знаю, скільки минуло часу і куди пішли німецькі солдати. Мені було дуже боляче і дуже страшно. Я зняла з ноги повстяник (валянок) і насилу дісталася боса додому. Мені, напевно, пощастило, що усе це сталося недалеко від дому, і що боса нога замерзла і не так сильно кровоточила. Але про це я багато думала пізніше. А тоді, коли мама зняла другий валянок, то він був теж повний крові. Я не знаю, скільки було пострілів, але пізніше один фашистський поплічник-поліцай (а зрадники Батьківщини тоді були теж) розказав, що один німецький снайпер посперечався з іншим, що з такої великої відстані поцілить мені в коліно. Цей німецький снайпер виграв свою суперечку. Оскільки снігу було багато, мені доводилось високо підіймати ноги, витягуючи їх із замету. Куля пройшла дотично ледь нижче коліна, чиркнувши, але не роздробивши кістку, пробила гомілковий суглоб другої ноги та вийшла наскрізь. Потім були важкі місяці лікування. Довгі роки я відчувала сильний біль під час ходьби. З часом біль трошки притупився. Можливо, я просто до нього звикла. Відтоді нога з пробитою гомілкою потворно вивернута і постійно ниє. Зараз, після багатьох років, я іноді думаю, що стрілянина по коліну маленької дівчинки – це ж верх садизму. Звісно, життя вона не позбавить. І кістки напевно якимось зростуться. Але кульгавість, страждання і каліцтво забезпечені на все подальше життя. І дуже хотілося б спитати: «А ЗА ЩО?»

40

45

50

55

60

65

Німці, напевно, як і всі люди, під час війни теж були різними. Недалеко від нашого дому на річці була розташована водонасосна станція. Вона забезпечувала заправку водою паротягів на залізничній станції. Як дуже важливий об'єкт, водокачка посилено охоронялась. Наступного дня після поранення з охоронного гарнізону до нас додому прийшли двоє німецьких солдатів. Вони сказали мамі: «Матка! Це не ми стріляли. Нам дуже жаль, що це сталося!»

70

Шановний пане голово та члени правління об'єднання КОНТАКТЫ. Щиро дякую Вам за ту роботу, яку Ви робите. Зараз раз у раз в новинах вирупають повідомлення з різних куточків планети про відродження ідей фашизму, нацизму, націоналізму. Люди почали забувати, до чого це може призвести. Але ми, ті, хто пережили ті важкі і страшні часи, добре це пам'ятаємо і знаємо. Щиро бажаю Вам успіхів у Вашій благородній справі.

75

Дякую Вам за матеріальну допомогу, надану мені. Звісно, глобальних змін вона не спричинить, але зайвою не буде точно. Вибачте, що моя розповідь вийшла довгою, пам'ять розтривожила серце, я дуже хвилююсь. Дякую Вам за листа. 80

З глибокою повагою,

Анастасія Антонівна Л.

МЗ: Лист жительни спаленого села

Л. Анастасія Адамівна,
архів КОНТАКТЕ-КОНТАКТЫ

Білорусь, лютий 2013 р.

Відповідаючи на Вашого листа, довелося ще раз все згадати і пережити. Нас виховувала 1
мати. Батько був репресований. Працював на будівництвах. Останнім часом жив у Вітебську.
Мати іноді їздила до нього. Коли окупували нашу територію, він повернувся в село до нас.

Зведена сестра теж прийшла до нас. Німці не перебували в селі постійно. Приїздили 5
іноді забрати кабанчика чи пару гусей. З ними не посперечаєшся, вони зі зброєю.

Потім почали проводити експедиції. Спочатку у Росиці, це від нашого села 35-40 км. Там
спалили 1 528 мирних жителів, дітей, стареньких. В Сеньковому теж спалили будинки і декіль-
ка людей. 10

Почали горіти хати в селах Громовки, Юралово. Жителі наших сіл Веснино, Медведо-
во, Совкелі, хто на чому міг, почали швидко збиратися і виїжджати до лісу. Пам'ятаю, літак
летів та обстрілював валку. Усі жителі полишили свої хати і увесь свій скарб. У нас було ше-
стеро дітей 1927, 1929, 1931 – це я, 1934, 1940, 1943 років народження. Найменшому було 2 місяці. 15
У лісі зробили землянку, щоб сховатися від снігу. В землянці тісно. Ми, старші діти, палили
багаття цілодобово, на щастя ліс на місці. У таборі було осіб 300, може більше, не знаю. Кожен
біля свого вогнища. На багатті варили їжу, в основному цільне зерно замість хліба.

Якось зранку – навкруги постріли. Це німці оточили нас і дали команду запрягати ко- 20
ней в сані. Уся ця валка попрямувала до с. Селедцово, там був великий сарай. Усіх зігнали туди
і двері забили. Жінки молились та плакали, чекали, що ось-ось підпалять. Там ми провели дві
чи три доби. Одного разу прилетів літак і скинув пакет. Нам відкрили двері й дали команду
запрягати коней. На сані уміщувались лише усі найменші і бабуся старенька. Нас погнали в
Борівку до залізниці. І там знову у великий сарай, але дверей не забивали. 25

Потім прийшли німці і почали відбирати старших дітей на роботи в Німеччину. Нашу
сестру Ганну теж узяти. Троє з нас (1927, 1929 і я – 1931 р.н.) пішли до західної Білорусії за Двіну
працювати пастухами. Мати, батько і троє менших (1934 р.н., 1940 р.н., 1943 р.н.) поселились в
с. Коршуни. Батько робив ложки, мати продавала на базарі, так і виживали. Якось прийшли 30

німці, забрали та повели батька до табору у Полоцьку. Так ми його більше не бачили. Їх там голодом заморили. Яка страшна доля спіткала його. Було дуже страшно, коли бої йшли. Наша Армія наступала, залпи Катюші, зенітки... а я вдалині, немає поряд рідної людини. Я ще через 15 років прокидалась проїнята холодним потом, снилося, що німці женуться, а я не можу втекти.

35

У 1944 р. повернулись у своє село. Там тільки труби від печей. Зробили землянку. Пізніше надали кредит – будинок побудували. Найгірше голод допікав. Війна пішла на захід. Ми ходили до школи «Землянки».

У 1951 році я влаштувалась працювати в бібліотеку. У вечірній школі закінчила 9–10 клас. 40

Брата Геронія в армію узяли, потім в Ризі лишився. Ігнат в Естонії служив у військовій частині шофером. Там жити лишився. У 1944 році вийшла заміж за Л. Івана Костянтинівича. Він був вивезений німцями до Німеччини. Наша Армія звільнила їх в Кенігсберзі. Відкрили барак, всі лежали розпухлі від голоду. Були склади набиті продовольством. Багато хто не втримався і став багато їсти. Багато померло. Там були в основному підлітки чоловічої статі. 45

Грошей з Німеччини він не отримував. Ніяк не знайшли списки, де б він значився. Отримували тільки відписки. Помер в 1996 році.

50

У нас троє дітей. Дочка Тамара, у неї двоє дітей і три онуки, живе в Росії. Уже на пенсії. Син – теж двоє дітей і одна онучка. Живе на Україні, на пенсії. У дочки Марини – два сини і одна онучка. Діти отримали вищу освіту. Онуки теж майже всі. Живуть скромно, не їздять на курорти за кордон. У відпустку приїжджають до мене. Раніше вела господарство: корову, овець. Тепер не веду. Здоров'я не дозволяє, та й роки не ті. <...>

55

Загалом майже усі померли з нашої багаточисельної сім'ї. Лишилися тільки я і брат 1941 року, живе в Лепелі Вітебської області. У нього троє дітей, два сини і дочка.

Дякую за гуманітарну допомогу у розмірі 300 євро. Я її отримала.

60

Модуль 2: Директиви німецької окупаційної політики на території Радянського Союзу

Інструкція для викладачів

Джерела М1А та М1В відображаються на дошці та зачитуються учням чи надаються у вигляді роздаткового матеріалу.

Завдання та очікувані результати

Завдання 1 Резюмуйте інструкції для німецьких солдатів про те, як потрібно поводитися з населенням Східної Європи.

Можливі варіанти відповідей: Політика негайної страти партизан та політичних комісарів, а також «ворожого» цивільного населення; злочинні дії вермахту проти цивільних осіб не переслідуються; принципи людяності та міжнародного права не дотримуються. Аргументація: «вороги – це загроза нашій власній безпеці та миру на завойованому Сході».

Форма: Розмова на уроці.

Час: 10 хв.

Завдання 2 Безпосередньо під час розмови: Висловіть припущення про наслідки таких директив.

Можливі варіанти відповідей: Директиви закликають німецьких солдатів до воєнних злочинів та легітимізують їх («правові засади нищівної війни»), нещадні дії проти радянських військових та цивільного населення.

Час: 10 хв.

Роздаткові матеріали

Джерело М1А: З указу про застосування воєнної підсудності в районі «Барбаросса» і про особливі заходи військ (13 травня 1941 р.):⁷

Партизани повинні бути нещадно вбиті військами в бою чи під час втечі. <...> Усі інші напади ворожих цивільних осіб на вермахт <...> повинні придушуватися всіма необхідними засобами, аж до знищення нападника. <...> Дії вермахту, вчинені <...> проти ворожих цивільних осіб, не мають піддаватися переслідуванню, навіть якщо дії є воєнним злочином чи проступком.

Джерело М1В: З директиви про поведження з «політичними комісарами»⁸ (6 червня 1941 р.):⁹

В боротьбі з більшовизмом на дотримання ворогом принципів гуманності або міжнародного права розраховувати не можна. <...> Війська мають усвідомлювати таке: 1. У нинішній війні пощада цим елементам і дотримання щодо них міжнародних правил є недоречними. Вони являють собою загрозу нашій безпеці та швидкому звільненню нами населення захоплених областей. 2. Політичні комісари – ініціатори варварських азіатських методів ведення війни. Тому проти них слід негайно і без жодних затримок діяти з усією нещадністю. <...> Якщо ж вони чинять збройний спротив, слід негайно усувати їх силою зброї.

⁷ Указ про військово-судочинство.

⁸ Поміж ними були вищі посадові особи Червоної Армії, не визнані солдатами.

⁹ Наказ про комісарів.

Модуль 3: Дві перспективи

Інструкція для викладачів

Вчитель ділить клас на дві групи. Одна група отримує листа зі спогадами жертви спалених сіл, друга – спогади німецького солдата про пережите під час нищівної війни в Радянському Союзі.

Завдання і очікувані результати

Завдання 1

ГРУПА А:

Резюмуйте спогади Л. Анастасії Адамівни про пережиті нею події під час нищівної війни.

Можливі
варіанти
відповідей:

- Спочатку німці іноді приїжджали в село, забирали худобу.
- Потім спалювали навколишні села та їхніх жителів.
- Сім'я Анастасії тікає до лісу.
- Сім'ї лишаться хати, живуть у лісі у тисних землянках для захисту від снігу.
- У лісовому таборі проживало близько 300 людей, у кожного був свій вогонь для приготування їжі та тепла.
- Німці оточили табір і замкнули сім'ї в сараї, там – 2–3 дня перебування.
- Вивезення старших дітей для примусової праці в Німеччині.
- Сім'я розділена, батька забрали в Полоцький табір, там, імовірно, помер від голоду.
- 1944 Повернення у спалене село, лишилися лише труби від печей, життя в землянці.

ГРУПА В:

Резюмуйте спогади старшого офіцера Мюллера про події під час нищівної війни у Радянському Союзі.

Можливі
варіанти
відповідей:

- Підозрюючи, що у селі партизани, його зрівняли з землею.
- Молодий солдат з Берліну веде кожного жителя села за хату і вбиває їх пострілом у потилицю.
- На наказ розстріляти кожну десятку людину в селі відповідають: «село потрібно зрівняти з землею».
- Села горять, жінок і дітей убито, найменше вбито партизан.
- Мюллер ніколи не стріляв, якщо він точно не знав, що це партизани. Інші солдати веселилися, вбиваючи всіх, кого могли.

Форма:

Індивідуальна робота у письмовому вигляді.

Час:

20 хв.

Завдання 2 Порівняйте в парах описаний досвід обох авторів і визначте подібності та відмінності.

Можливі варіанти відповідей:

- Подібне: села з мирними жителями (у т.ч. жінки та діти) спалені, незалежно від того, були там партизани чи ні. Села повністю знищені.
- Відмінне: розповіді Анастасії більш емоційні та драматичні, оскільки вона є жертвою спалення сіл. Описи Мюллера дуже стислі і почасти тривіальні.

Форма: Робота у парах.

Завдання 3 Обговоріть, наскільки термін «нищівна війна» відповідає досвіду обох авторів.

Можливі варіанти відповідей:

- Війна проти Радянського Союзу відрізняється від усіх попередніх воєн.
- Вона спрямована не тільки проти іншої армії, але і проти цивільного населення.
- Характеризується порушеннями воєнного та міжнародного права, такими як вбивства, терор, жорстоке поводження та масове знищення цивільних осіб та військовополонених.
- Радикальне втілення расистської та антисемітської політики націонал-соціалістів проти «єврейсько-більшовицького ворога».
- Термін «нищівна війна» обґрунтований, можливий інший термін – «ідеологічна війна».

Форма: Усна робота в парах, на завершення – порівняння результатів завдань під час загальної розмови.

Роздаткові матеріали

МІ: Уривон з листа жительни спаленого села

Л. Анастасія Адамівна,
архів КОНТАКТЕ-КОНТАКТЫ

Білорусь, лютий 2013 р.

*<...> Німці не перебували в селі постійно. Приїздили іноді забрати кабанчика чи пару гу- 1
сей. З ними не посперечаєшся, вони зі зброєю.*

*Потім почали проводити експедиції. Спочатку у Росиці <...>. Там спалили 1 528 мирних 5
жителів, дітей, стареньких. В Сеньковому теж спалили будинки і декілька людей.*

*Почали горіти хати в селах Громовки, Юраловому. Жителі наших сіл Веснине, Медведо-
во, Совкелі, хто на чому міг, почали швидко збиратися і виїжджати до лісу. Пам'ятаю, літак
летів та обстрілював валку. Усі жителі полишили свої хати і увесь свій скарб. <...> У лісі зро- 10
били землянку, щоб сховатися від снігу. В землянці тісно. Ми, старші діти, палили багаття
цілодобово, на щастя ліс на місці. У таборі було осіб 300, може більше, не знаю. Кожен біля свого
вогнища. На багатті варили їжу, в основному цільне зерно замість хліба.*

*Якось зранку – навкруги постріли. Це німці оточили нас і дали команду запрягати коней
в сані. Уся ця валка попрямувала до с. Селедцове, там був великий сарай. Усіх зігнали туди і 15
двері забили. Жінки молились та плакали, чекали, що ось-ось підпалять. Там ми провели дві чи
три доби. <...>*

*Потім прийшли німці і почали відбирати старших дітей на роботи в Німеччину. Нашу
сестру Ганну теж узяли. <...> Якось прийшли німці, забрали та повели батька до табору у Поло- 20
цьку. Так ми його більше не бачили. Їх там голодом заморили. <...> Я ще через 15 років прокидалась
проїнята холодним потом, снилося, що німці женуться, а я не можу втекти.*

*У 1944 р. повернулись у своє село. Там тільки труби від печей. Зробили землянку. Пізніше
надали кредит – будинок побудували. Найгірше голод допікав. Війна пішла на захід. Ми ходили 25
до школи «Землянки». <...>*

M2: Обер-ефрейтор Мюллер розповідає про пережите на Східному фронті.

Текст перекладено колективом авторів плану уроку.

В одному з сіл Росії були партизани. Очевидно, що село треба було зрівняти з землею, незалежно від втрат. Серед нас був [...] Брозіке, берлінець; будь-кого, кого він бачив у селі, він відводив за будинок і стріляв йому в потилицю. Хлопцеві тоді було двадцять чи дев'ятнадцять з половиною років. Нам сказали, що кожна десята людина в селі має бути розстріляна. «Що означає „одна людина з десяти“? Очевидно ж, – сказали хлопці, – усе село потрібно стерти з лиця землі». Так ми наповнили пивні пляшки бензином, поклали їх на стіл, а потім перед виходом недбало кинули за нього ручні гранати. Усе одразу запалало яскравим полум'ям – солом'яні дахи. Жінки й діти були розстріляні; мало хто з них були партизанами. Я ніколи не стріляв у таких випадках, якщо не знав напевне, що це партизани. Проте багатьом приятелям це приносило задоволення.¹⁰

10

¹⁰ Sönke Neitzel, Harald Welzer. Soldaten. Protokolle vom Kämpfen, Töten und Sterben. Frankfurt a. M. 2011. S. 124f.

Модуль 4: Фіктивне продовження листа

Інструкція для викладачів

Ця форма може бути використана для групової роботи. Протягом 15–10 хвилин учні створюють продовження листа, потім група представляє свою розповідь протягом 5 хвилин. Після презентації листа можливі питання та обговорення.

Завдання може бути використане як один з елементів уроку, коли вчитель дає його кільком групам. У цьому випадку кожна група має зачитати листа, який в них вийшов, а потім порівняти його з оригіналом і проаналізувати розбіжності між ними.

Форма: Індивідуальна, парна або групова робота у письмовому вигляді.

Завдання і очікувані результати

Завдання 1	Прочитайте початок листа зі спогадами однієї з мешканок спалених сіл Білорусі. Напишіть фіктивне продовження листа (об'єм тексту не менше 70 слів).
Завдання 2	Порівняйте уривок листа, що вийшов, з оригіналом спогадів однієї з мешканок спаленого села в Білорусі. Поясніть, які елементи вашого листа збіглися з оригіналом, а які ні. Обґрунтуйте свою відповідь.
Можливі варіанти відповідей:	<ul style="list-style-type: none"> • Лист, написаний учнями, імовірно, відрізняється від оригіналу: події в оригіналі листа більш точні та детальні, оскільки авторка була свідком подій. • Тільки тоді, коли бачиш і проживаєш подію, можливо точно її описати.
Завдання 3	Змалюйте враження, які залишило у вас прочитання листа очевидця подій.
Можливі варіанти відповідей:	Співчуття, страх, біль за людей, що страждають.

Роздаткові матеріали

Завдання 1

Прочитайте початок листа зі спогадами однієї з жительок спалених сіл Білорусі. Напишіть фіктивне продовження листа (об'єм тексту не менше 70 слів).

Допоміжні слова та вирази:

- євреї;
- сільські вчителі (молоді, запам'ятовувались надовго);
- розстрілювали за околицею;
- кидали у протитанковий рив;
- виселяли з дому в сарай;
- пекли хліб для німецького офіцера і для нас;
- вивозили в Німеччину на примусові роботи;
- офіцери вермахту жили в хатах місцевого населення;
- йшли до лісу та викопували землянки;
- спалювались села;
- закопували в землю зерно;
- вижили;
- окупація територій німецькими військами;
- ставили біля рову і розстрілювали;
- закопували усіх;
- чувся стогін, земля колихалась;
- братська могила радянських солдатів, що загинули в роки війни, та єврейський цвинтар.

Початок фрагменту спогадів С. Зінаїди Василівни, жительки спаленого села, описаних в листі:

Напишу кількома словами спогади про війну. Я народилася в жовтні 1929 року в селі Ліопино, коли почалася війна, я була підлітком. Але багато пам'ятаю про ті страшні дні та жахи. Німецька армія окупувала наш район уже в липні 1941 року.

Завдання 2

Порівняйте уривок листа, що вийшов, з оригіналом спогадів однієї з жительок спаленого села в Білорусі. Поясніть, які елементи вашого листа збіглися з оригіналом, а які ні. Обґрунтуйте свою відповідь.

Фрагмент з листа жительни спаленого села

С. Зінаїда Василівна,
архів КОНТАКТЕ-КОНТАКТЫ

Білорусь, квітень 2017 р.

<...> Напишу кількома словами спогади про війну. Я народилася в жовтні 1929 року в селі Ліопіно, коли почалася війна, я була підлітком. Але багато пам'ятаю про ті страшні дні та жахи. Німецька армія окупувала наш район уже в липні 1941 року. Відразу ж почали хапати і знищувати євреїв. Я досі пам'ятаю свою вчительку, їй було 23 роки, звали Голда Ізраїївна, красива молода дівчина, вона нас навчала математиці, була весела, співала і багато розповідала нам про інші країни та міста, нам вона дуже подобалась. Її разом з сім'єю розстріляли за околицею і кинули в протитанковий рів. <...>

Нашу сім'ю виселили з хати (маму, тата і старших братів, усього 6 людей) в сарай, жили поруч з коровою та курми протягом майже 6 місяців, до хати пускали лише маму пекти хліб для німецького офіцера і для нас.

У вересні 1943 року молодь з навколишніх сіл почали вивозити до Німеччини на роботи. Офіцер німецької армії, який жив у нашій хаті, попередив моїх рідних про це, і ми всією сім'єю, зібравши дещо з їжі, пішли в ліс. Вирили землянку і так-от жили більше місяця. В ході відступу німецькі війська почали спалювати села і знищувати худобу, яка лишалась, підривати мости через річки. Так згоріло і наше село, було 60 дворів, а коли ми повернулися з лісу, то знайшли лише згарища. Знову копали землянку, тепер уже на своєму городі, копали картоплю, що збереглася в землі, було зарите в землю зерно: ось так і вижили.

За час окупації нашої території німецькими військами багато людей, мирних жителів нашого села, навколишніх сіл загинуло. Біля Суражу (це близько 12 км від Ліопіно) розстріляли понад 1 000 людей. Були дорослі, діти різного віку: від найменших до підлітків. Звезли в поле, змусили вирити рів, поставили біля рову та розстріляли. Закопували всіх, навіть поранених. Як говорили, кілька днів звідти чувся стогін і земля колихалась. Тепер на цьому місці братська могила радянських солдатів, які загинули в роки війни, та єврейський цвинтар. А рів, де зариті розстріляні мирні жителі, так і залишився ровом порослим травою. <...>

Завдання 3

Змалюйте враження, які залишило у вас прочитання листа очевидця подій.

Модуль 5: Робота з фотографіями

Інструкція для викладачів

Клас ділиться на три групи. Протягом 15–20 хвилин учні складають розповідь, потім кожна група представляє свою розповідь протягом 5 хвилин. Після презентації можливі питання і загальне обговорення.

Учитель також може використовувати лише одну фотографію, до якої усі напишуть одну загальну розповідь.

Учні мають зрозуміти, що фотографії під час Другої світової війни з радянського боку могли робити тільки акредитовані радянські кореспонденти (солдати вермахту робили аматорські знімки, кореспонденти Червоної армії – лише професійні). Необхідно донести до учнів, що перед засобами масової інформації СРСР «в перший період війни (червень 1941 р. – листопад 1942 р.) було поставлено завдання виховання ненависті до ворога, мужності, героїзму, стійкості. Особливе значення в цей час мали фотозвинувачення – новий жанр, що з'явився у перші місяці війни»¹¹. До фотозвинувачень відносили знімки, що показували руйнування і жертв.

Важливо розуміти, з якою метою було зроблено фотографії. Багато з них було замовлено партією у пропагандистських цілях. Такі знімки публікувались в радянських газетах. Багато знімків не було опубліковано через цензуру або «двоєюку» інтерпретацію знімку.

Форма: Індивідуальна, парна або групова робота/розмова.

Завдання та очікувані результати

Завдання 1

Подивіться на зображення і складіть розповідь від імені однієї людини, зображеної на фотографії. Опишіть у своїй розповіді їхній спосіб життя, оточення, настрої. Опишіть події в житті обраної Вами людини аж до моменту зйомки.

Можливі
варіанти
відповідей:

ГРУПА 1:

Ми, жителі села, коли повернулись з лісу, в якому ховались від ворожої армії, побачили, що хату спалено, лишилась одна пічна труба, спалено усе село. Нам страшно. Де ми житимемо? Що ми їстимемо? Ми лишилися утрьох. Потрібно будувати нову хату і починати жити наново.

ГРУПА 2:

Коли ми повернулись до рідної хати, то побачили, що від неї лишилися одні руїни. Іти нам немає куди, та й далеко піти ми не можемо, в сім'ї маленькі діти. Лишилися тільки жінки та діти, усі чоловіки на фронті, тому ми вимушені будувати нову хату без них.

¹¹ Караваева А. Фотопублицистика периода Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.: авторефер. дис. на соиск.уч.степ. канд. ист. наук. Москва, 1981. С. 13.

ГРУПА 3:

Ми з сусідами прийшли до села вночі. В селі майже нікого не було. Ми дуже втомились. Ближче до ранку, коли посвітлішало, я пішла до своєї хати, побачила лише руїни. Сили мене полишили, мені немає куди йти, немає де жити, лишилось тільки сидіти біля залишків будинку і плакати. Сини мої на війні, зі мною лише внуки. Треба жити і працювати заради них. Село було спалено, багато хто загинули, але ми, ті, хто залишились, будемо жити. Побудуємо нову хату, дочекаємося рідних з фронту і, сподіваюсь, наші нащадки не знатимуть війни.

ГРУПА 4:

Маленький брат і я тільки-но прийшли до нашої хати. Багато днів ми ховались неподалік у болотах. Від усього села лишилися тільки пічні труби. Наша мама голосно плакала від горя та безсилля. Нам було шкода її і ми плакали разом з нею.

Завдання 2

Обговоріть, чи могли люди, зображені на фотографіях, уникнути такої долі. Які способи порятунку ви могли би запропонувати?

Можливі
варіанти
відповідей:

- Люди могли б втекти, але не всім вдалось б урятуватись.
- Люди не змогли б врятуватись, оскільки не знали, куди бігти, і що на них чекає за межами рідного села, тому лишались у своїх хатах.
- Способи: планова евакуація населення, втеча, переселення в тил і т. д.

Завдання 3

Обговоріть, якими способами можна було б запобігти подібним руйнуванням та вбивствам.

Можливі
варіанти
відповідей:

- Уникнути подібних руйнувань можна лише шляхом запобігання війнам.
- Дотримання законів міжнародного гуманітарного права дозволило б уникнути великої кількості жертв.

Завдання 4

Проаналізуйте інформацію до фотографії. Для цього вкажіть дату зйомки, обставини і мету зйомки.

Можливі
варіанти
відповідей:

- Інформація про фотографа невідома.
- Ми не знаємо, ким і з якою метою зроблена фотографія.
- В СРСР знімки у більшості випадків робили професійні військові кореспонденти.
- Фотографії зроблені в різні роки: в 1941, в 1943 р., але вони незмінно ілюструють руйнування і втрати на територіях, де йшли бойові дії.
- Можливо, фотографія зроблена з метою фотозвинувачення.
- Можливо, фотокореспондент зробив випадковий знімок для архіву, не для публікації, закарбувавши жахіття війни.

Роздаткові матеріали

ГРУПА 1

- Завдання 1   Подивіться на зображення і складіть розповідь від імені однієї людини, зображеної на фотографії. Опишіть у своїй розповіді їхній спосіб життя, оточення, настрій. Опишіть події в житті обраної Вами людини аж до моменту зйомки.
- Завдання 2   Обговоріть, чи могли люди, зображені на фотографіях, уникнути такої долі. Які способи порятунку ви могли би запропонувати?
- Завдання 3   Обговоріть, якими способами можна було б запобігти подібним руйнуванням та вбивствам.
- Завдання 4   Проаналізуйте інформацію до фотографії. Для цього вкажіть дату зйомки, обставини і мету зйомки.
- Час роботи: 15–20 хв.

Оригінальна назва: Біля хати, зруйнованої німецькими окупантами
Дата зйомки: 1943 р.

Автор фотографії: не встановлений
Джерело: Білоруський державний архів кінофотодокументів

Роздаткові матеріали

ГРУПА 2

- Завдання 1   Подивіться на зображення і складіть розповідь від імені однієї людини, зображеної на фотографії. Опишіть у своїй розповіді їхній спосіб життя, оточення, настрої. Опишіть події в житті обраної Вами людини аж до моменту зйомки.
- Завдання 2   Обговоріть, чи могли люди, зображені на фотографіях, уникнути такої долі. Які способи порятунку ви могли би запропонувати?
- Завдання 3   Обговоріть, якими способами можна було б запобігти подібним руйнуванням та вбивствам.
- Завдання 4   Проаналізуйте інформацію до фотографії. Для цього вкажіть дату зйомки, обставини і мету зйомки.
- Час роботи: 15–20 хв.

Оригінальна назва: Жінки одного з білоруських сіл, що розташоване вздовж шосе Мінськ-Москва, біля зруйнованих будинків. 1943 р.
Дата зйомки: 1943 р.

Автор фотографії: не встановлений
Джерело: Білоруський державний архів кінофотодокументів

Роздаткові матеріали

ГРУПА 3

- Завдання 1   Подивіться на зображення і складіть розповідь від імені однієї людини, зображеної на фотографії. Опишіть у своїй розповіді їхній спосіб життя, оточення, настрій. Опишіть події в житті обраної Вами людини аж до моменту зйомки.
- Завдання 2   Обговоріть, чи могли люди, зображені на фотографіях, уникнути такої долі. Які способи порятунку ви могли би запропонувати?
- Завдання 3   Обговоріть, якими способами можна було б запобігти подібним руйнуванням та вбивствам.
- Завдання 4   Проаналізуйте інформацію до фотографії. Для цього вкажіть дату зйомки, обставини і мету зйомки.
- Час роботи: 15–20 хв.

Оригінальна назва: Жителька одного з білоруських сіл на згадку після бомбардування німецькими літаками.
Дата зйомки: 1941–1944 рр.

Автор фотографії: не встановлений
Джерело: Білоруський державний архів кінофотодокументів

Роздаткові матеріали

ГРУПА 4

- Завдання 1 Подивіться на зображення і складіть розповідь від імені однієї людини, зображеної на фотографії. Опишіть у своїй розповіді їхній спосіб життя, оточення, настрій. Опишіть події в житті обраної Вами людини аж до моменту зйомки.
- Завдання 2 Обговоріть, чи могли люди, зображені на фотографіях, уникнути такої долі. Які способи порятунку ви могли би запропонувати?
- Завдання 3 Обговоріть, якими способами можна було б запобігти подібним руйнуванням та вбивствам.
- Завдання 4 Проаналізуйте інформацію до фотографії. Для цього вкажіть дату зйомки, обставини і мету зйомки.
- Час роботи: 15–20 хв.

Оригінальна назва: Рая та Гена Щеглови біля руїн своєї хати, зруйнованої німецькими окупантами.
Дата зйомки: 16 серпня 1943 р.

Автор фотографії: не встановлений
Джерело: Білоруський державний архів кінофотодокументів

Модуль 6: Живий лист

Інструкція для викладачів

Учням пропонують створити міні-виставу на основі листа. На розсуд вчителя учні можуть підготувати міні-виставу заздалегідь або ж безпосередньо під час уроку. Приблизний час підготовки 20–30 хв. Приблизна тривалість вистави 7–10 хв.

Для вистави учням слід розподілити ролі:

- Режисер – керує загальними репетиціями (рекомендовано провести мінімум 2 репетиції в групі)
- Актор – працює із зображенням персонажів, продумує рухи, появу персонажів, та відображає події листа.
- Декоратор – готує декорації та костюми персонажів (розмальовує, вирізає і т.д.)
- Голос за кадром – читає листа.

Текст листа рекомендовано взяти за сценарій. Щоб зобразити головних дійових осіб листа, учні використовують заготовки зображень (представлені нижче). Вони створюють образи на основі шаблонів та декорації. Заготовки зображень дійових осіб учні можуть змінювати на власний розсуд, розмальовувати або створити власних персонажів та декорації.

Учні показують міні-виставу своїм однокласникам.

Форма: Групова робота, урок-вистава.

Роздаткові матеріали

Завдання 1	<p>Прочитайте листа і створіть на його основі міні-виставу. Для цього вам необхідно розподілити ролі:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Режисер – керує загальними репетиціями (рекомендовано провести мінімум 2 репетиції в групі) • Актор – працює із зображенням персонажів, продумує рухи, появу персонажів, та відображає події листа. • Декоратор – готує декорації та костюми персонажів (розмальовує, вирізає і т.д.) • Голос за кадром – читає листа. <p>Текст листа рекомендується взяти за сценарій. Для зображення дій, що відбуваються в листі, використовуйте заготовки. Заготовки можна змінювати, розфарбовувати, додавати персонажів та декорації.</p>
Завдання 2	Покажіть міні-виставу своїм однокласникам.
Завдання 3	<p>Опишіть ваші враження від вистави. Коротко опишіть труднощі, з якими ви зіткнулися під час роботи над виставою, якщо такі були.</p>

Уривок з листа жителями спаленого села для міні-вистави

Ю. Ніна Антонівна,
архів КОНТАКТЕ-КОНТАКТЪІ

Білорусь, листопад 2013 р.

Коротко змалюю Вам своє життя під час Великої Вітчизняної Війни.

1

Коли почалася війна, мені було неповних десять років. Жили ми у місті Вітебську. Батьки працювали на маслозаводі. Навкруги усе горіло. Дивом ми вижили у цьому пеклі. Потім батька забрали німці на будівництво мосту. Більше батька ми не бачили.

5

Мама вирішила йти зі мною на батьківщину бабусі у село Опитна Дрисенського району (сьогодні Верхньодвінський район). Там жила моя бабуся Пелагея і дядько Микола.

Йшли довго, пішки. Дорогою до нас прибилася корова. Назвали ми її Римка. Так з цією коровою ми прийшли у село Опитна. Поселились у пустій хаті. Стали ми жити вчотирьох: я, мама, бабуся Пелагея та корова Римка.

10

Прийшла каральна експедиція. Нам пощастило – ми залишились живі. Дядько Микола зі своєю сім'єю пішов у партизани. Мама працювала у німецького хазяїна. У цей час і забрали маму німці за зв'язок з партизанами. Потім через два тижні відправили у концентраційний табір Освенцим, деє на території Польщі. Тоді ми з бабусяю не знали, де вона і що з нею. Зустрілася з мамою я тільки після війни.

15

Лишилися ми з бабусею Пелагеєю вдвох.

20

Маму заарештували восени, а весною німці прийшли по бабусю. Хтось доніс, що син у партизанах. Більше бабусю я не бачила. Її розстріляли...

Я залишилась зовсім одна. Жила серед чужих людей. Рятувала тільки корова. Кілька разів німці забирали її у мене. Я кидалась на шию корові і плакала. Навіть у німців серце здригнулося, і вони батогом відганяли мене разом з Римкою від стада.

25

Прийшла Перемога. Війна закінчилась. Зимою 1946 року повернулась мама. До самої смерті мама не могла чути німецької мови та гавкату собак. У неї починався серцевий напад.

30

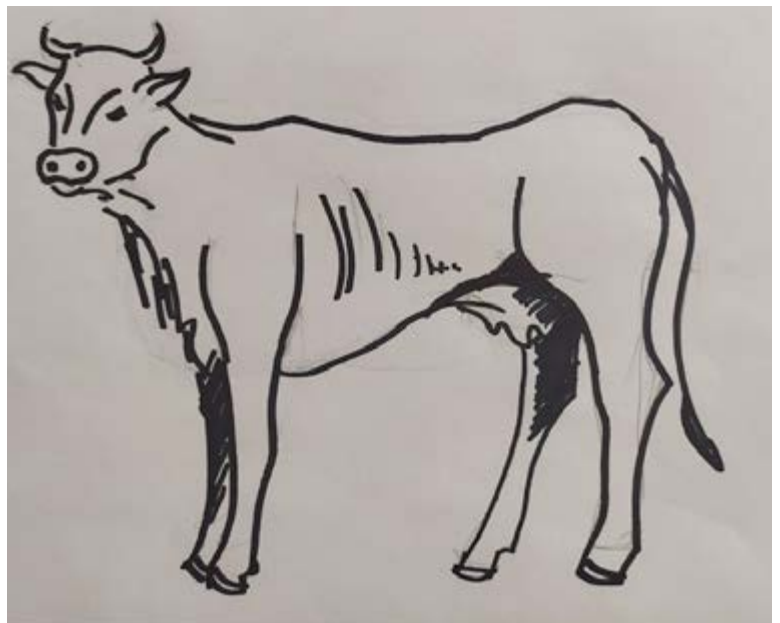
Було дуже складно. Але головне, що ми пережили ці страшні часи. І дай Бог, щоб подібного ніколи більше не сталося.

Заготовки для вистави¹²

¹² Автор малюнків: Тімохова О.С., учителька образотворчого мистецтва Муніципального автономного навчального закладу середньої школи № 92, м. Красноярськ, 2020 р.

Модуль 7: Пам'ятник жертвам спалених сіл

Роздаткові матеріали

Завдання

Жертви спалених сіл мають бути увічнінені за допомогою пам'ятників. Уявіть собі, що існує тендер на створення пам'ятника, на який Ви можете подати заявку, використовуючи свою власну модель. На основі матеріалу і Ваших знань створіть ескіз пам'ятника жертвам спалених сіл. Ескіз повинен мати розмір не менше А5 і бути кольоровим.

Уривок з листа жительки спаленого села

С. Валентина Іванівна,
архів КОНТАКТЕ-КОНТАКТЪІ

Білорусь

Я, С. Валентина Іванівна, мешканка села Чигиринка Кіровського району Могильовської області, 1930 року народження, хочу описати ті жахіття війни, які довелося мені пережити. Я розкажу про те, що бачила сама і розказували жителі села.

<...> Коли почалася війна, мені було 11 років. Військові дії наближались дуже швидко. Нам повідомили, що якщо знайдуть убитого німця поблизу села, то винищать усе населення. З'явилися чутки, що німецькі розвідники їдуть на мотоциклах в нашу сторону, але їх обстріляли червоноармійці. Німців було поранено або вбито. До вечора село опустіло, усі пішли в ліс. Німці, рухаючись до лінії фронту, увійшли в село, підпалили хати. Був сильний дощ, і вигоріла лише частина будинків. Жителів села знайшли у лісі. Жінок та дітей не чіпали, а чоловіків побили прикладами і забрали. Ми повернулись у село. Наша хата згоріла. На шкільному подвір'ї були порожні приміщення і там облаштувалися погорільці.

<...> Село Борки було великим населеним пунктом, знаходилось недалеко від шосе. Навколо нього розташовувались невеличкі села. Німці запідозрили, що поліцейські села Борки пов'язані з партизанами, зібрали їх на збори, а потім спалили. <...> Німці почали розстрілювати жителів, підпалювати будинки. Було літо, деяким пораненим вдалося врятуватися. Збереглися очевидці жахливої розправи. Клуби чорного диму можна було побачити у нашому селі. Люди збирались на підвищених місцях, дивились і плакали, чекаючи на таку саму долю.

<...> У кінці 1943-го року партизани підірвали міст через річку Друть і в березні 1944-го року німці спалили наше село. Людей в ньому не було. Лишалась тільки одна хвора жінка, яка згоріла у полум'ї. Ми знову опинилися в лісі, жили в землянках. У них було дуже холодно. Почалась блокада. Німці та поліцейські йшли ланцюгом по лісу і стріляли. Нам пощастило, ми залишились живі.

20

25

Уривок з листа жителя спаленого села

Ж. Іван Степанович,
архів КОНТАКТЕ-КОНТАКТЫ

Білорусь, березень 2013 р.

Я Ж. Іван Степанович, народився 14.02.1930 року і проживав в с. Дуброви Верхньодвінського району Вітебської області, Республіка Білорусь.

<...> Нашестя фашистських карателів (так в народі називали потім фашистських нелюдів) було таким раптовим і неочікуваним, що багатьом жителям (а це були старі люди, 5 жінки та діти) не вдалося піти до лісу і там сховатися. Усі вони були приречені на страшну та болісну смерть. Під дулами фашистських автоматів вони були закриті в одній з хат і сараї в селі і там спалені живцем.

Село, яке нараховувало більше сотні дворів, було повністю знищене. На місці, де жили 10 мирні люди, лишився попіл від згорілого житла, роками нажитого майна, та височіли пічні труби.

Модуль 8: Робота з картою

Варіант 1

Інструкція для викладачів

Учні індивідуально або в групі, самостійно або з допомогою учителя читають листи жителів спалених сіл та шукають на карті села, що згадуються у листах. Позначають на карті ті села, які були спалені вермахтом, СС, поліцією та колабораціоністами. Для створення карти можна використовувати будь-які електронні карти, наприклад: <https://www.google.com/maps>.

Форма: Індивідуальна або групова робота з картою.

Час: 20 хв.

Завдання і очікувані результати

Завдання 1

Прочитайте листи жителів спалених сіл. Знайдіть на карті села, що згадуються в листах. Позначте на карті села, спалені вермахтом, СС, поліцією та колабораціоністами.

Завдання 2

Обговоріть, яку мету переслідував вермахт, СС, поліція та колабораціоністи, спалюючи населені пункти на окупованих територіях Радянського Союзу під час відступу у 1943–44 рр. Зробіть письмові висновки про загальну ситуацію відступу вермахту на території Радянського Союзу в 1943 році.

Можливі
варіанти
відповідей:

- Відплата за воєнні поразки і дедалі більш загрозову партизанську війну.
- Помсту було спрямовано на те, щоби змусити цивільних осіб відмовитися від підтримки партизанів.

Варіант 2

Інструкція для викладачів

Платформа *Terra Oblita* (<https://terraoblita.com/>) є інтерактивною картою, де будь-який відвідувач має можливість опублікувати результати своїх досліджень про будь-яке місце пам'яті. Це може бути маловідомий пам'ятник або меморіал, присвячений колишньому табору, місцю розстрілу або поховання. На платформі є інструкція, яка допоможе зробити публікацію.

Це завдання також може бути виконано у формі домашньої або проектної роботи.

Форма: Індивідуальна робота.

Час: залежить від інтенсивності дослідження.

Роздаткові матеріали

Варіант 1

Завдання 1

Прочитайте листи жителів спалених сіл. Знайдіть на карті села, що згадуються в листах. Позначте на карті села, спалені вермахтом, СС, поліцією та колабораціоністами.

Завдання 2

Обговоріть, яку мету переслідував вермахт, СС, поліція та колабораціоністи, спалюючи населені пункти на окупованих територіях Радянського Союзу під час відступу у 1943–44 рр. Зробіть письмові висновки про загальну ситуацію відступу вермахту на території Радянського Союзу в 1943 році.

Уривок з листа жителями спаленого села

Л. Анастасія Адамівна,
архів КОНТАКТЕ-КОНТАКТЫ

Білорусь, лютий 2013 р.

*<...> Нас виховувала мати. Батько був репресований. Працював на будівництвах. <...> 1
Коли окупували нашу територію, він повернувся в село до нас. <...> Німці не перебували в селі
постійно. Приїздили іноді забрати кабанчика чи пару гусей. З ними не посперечаєшся, вони зі
зброєю.*

*Потім почали проводити експедиції. Спочатку у Росиці, це від нашого села 35–40 км. Там
спалили 1 528 мирних жителів, дітей, стареньких.*

В Сеньковому теж спалили будинки і декілька людей.

*Почали горіти хати в селах Громовки, Юраловому. Жителі наших сіл Веснино, Медведо-
во, Совкелі, хто на чому міг почали швидко збиратися і виїжджати до лісу. Пам'ятаю, літак
летів та обстрілював валку. Усі жителі полишили свої хати і увесь свій скарб.. <...> У таборі
було осіб 300, може більше, не знаю. Кожен біля свого вогнища. На багатті варили їжу, в ос-
новному цільне зерно замість хліба. <...>*

У 1944 р. повернулись у свою «Хатинь», тільки труби від печей.

Уривок з листа жителями спаленого села

Р. Надія Семенівна,
архів КОНТАКТЕ-КОНТАКТЫ

Росія, грудень 2013 р.

*22 червня 1941 року – початок війни. Мені в цей день виповнилося рівно 4 роки 8 місяців. Деякі 1
події, епізоди війни, що торкнулися сіл і нас, відклалися в моїй дитячій пам'яті, в серці, на душі. Бук-
вально через тиждень німецька кінна частина пішла через наше село Самулешкове курсом на схід.*

Територіально – це Дрисенський р-н Вітебської обл., Білорусь. Від районного містечка Дриса село було за 18 км. Недалеко кордон з Латвією <...>. 5

Усе страшне і трагічне почалося з 1943 року. Вирази «карателі», «караюча експедиція» наводили жах на населення сіл нашого краю. З ними пов'язані погроми, грабежі, крадіжка худоби, усієї живності, спалення сіл разом з людьми, вбивства... <...>. 10

У розмовах дорослих все частіше відчувається велика тривога. Спалено села Борки, Мартинове, Бики та ін., горіли з людьми.

Перед тим, як спалити наше село, дієдатний народ разом з дітьми вивозили в Латвію. Вантажили у товарні вагони на станції Борівка, що поблизу Дриса. У латвійському 15 таборі розлучали дітей з батьками. Останніх вивозили на роботу в Німеччину. <...>

Нас з батьками не вивезли в Латвію, вчасно встигли залишити село. <...>

Село палало у вогні, чи не весь небосхил був охоплений загровою. У сутінках почали 20 перебиратися до Голубового, до якого ще карателі не дісталися. <...>

У дитячій пам'яті зберігся ряд назв сіл прилеглих до нашого Самулешкова: Дубровка, 25 Вирославки, Лицьвяки, Мамоновщина, Голубове, Полинівщина, Кохановичі, Бородуліне, Пользіне, Бондарі, Почталове та ін. Їх усі спалили. У деяких з них я була разом з батьками. В с. Лицьвяки жив рідний дядько (по матері) Олександр Олександрович Глашонок. У нього були паралізовані ноги, лежав. Він помер мученицькою смертю – спалений живцем.

Старша сестра Тетяна якось розповідала про с. Почталове, де жили рідна бабуся 30 Александріна з дочкою Ксенією (нашою тіткою) та її 3-ма дітками. Село з людьми було розтерзане. Але одній жінці з чоловіком вдалося якимось чином вберегтися. Коли вони повернулися на згарище, жахливе видовище приголомшило їх: трупи, трупи, трупи – великі, маленькі, криваві, обгорілі... Вони почали стягувати ці трупи, щоб хоч якось поховати. Жінка ще витримувала, а чоловік увесь час втрачав свідомість. 35

На завершення свого листа хочу висловити надію, що змальовані мною дитячі спогади про жахливі події минулої війни допоможуть вам краще уявити усе те, що витримав народ Білорусі у ці роки. І дай Боже, щоби подібного ніколи більше не було.

Варіант 2

Завдання

Знайдіть у Вашому населеному пункті або в інтернеті пам'ятне місце (наприклад, пам'ятник), що зберігає пам'ять про жертв спалених сіл. Використовуйте інструкцію на сайті *Terra Oblita* <https://terraoblita.com/ru/places/new>, щоб зібрати інформацію про нього. Створіть публікацію на платформі про це місце пам'яті.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Директивы об обращении с политическими комиссарами (Приказ о комиссарах) // Веремеев Ю. Анатомия армии. URL: <http://army.armor.kiev.ua/hist/prik-komissar.shtml> (дата звернення: 02.11.2020)

Караваева А. Фотопублицистика периода Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: авторефер. дис. на соиск.уч.степ. канд. ист. наук. Москва, 1981.

Указ о военной подсудности в районе «Барбаросса» и об особых полномочиях войск // Веремеев Ю. Анатомия армии. URL: <http://army.armor.kiev.ua/hist/barbarossa.shtml> (дата звернення: 02.11.2020)

Adamovic, Ales. Eine Schuld, die nicht erlischt. Dokumente über die deutschen Kriegsverbrechen in der Sowjetunion. Köln, 1987.

Gerlach, Christian. Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrußland 1941 bis 1944. Hamburg, 1999.

Sönke Neitzel, Harald Welzer. Soldaten. Protokolle vom Kämpfen, Töten und Sterben. Frankfurt a. M. (S. Fischer) 2011.

Ілюстрації

Фото: «Біля хати, зруйнованої німецькими окупантами» (автор невідомий), 1943 р., Білоруський державний архів кінофотодокументів.

Фото: «Жінки одного з білоруських сіл, що розташоване вздовж шосе Мінськ-Москва, біля зруйнованих будинків» (автор невідомий), 1943 р., Білоруський державний архів кінофотодокументів.

Фото: «Жителька одного з білоруських сіл на згарищі після бомбардування німецькими літаками» (автор невідомий), 1941–44 рр., Білоруський державний архів кінофотодокументів.

Фото: «Рая та Гена Щеглови біля руїн своєї хати, зруйнованої німецькими окупантами» (автор невідомий), 16 серпня 1943 р., Білоруський державний архів кінофотодокументів.

Листи жителів спалених сіл, які вижили

Ж. Иван Степанович, Білорусь, березень 2013, архів КОНТАКТЕ-КОНТАКТЫ e.V.

Л. Анастасія Адамівна, Білорусь, лютий 2013, архів КОНТАКТЕ-КОНТАКТЫ e.V.

Л. Анастасія Антонівна, Білорусь, березень 2017, архів КОНТАКТЕ-КОНТАКТЫ e.V.

Р. Надія Семенівна, Росія, грудень 2013, архів КОНТАКТЕ-КОНТАКТЫ e.V.

С. Валентина Іванівна, Білорусь, архів КОНТАКТЕ-КОНТАКТЫ e.V.

С. Зінаїда Василівна, Білорусь, квітень 2017 р., архів КОНТАКТЕ-КОНТАКТЫ e.V.

Ю. Ніна Антонівна, Білорусь, листопад 2013, архів КОНТАКТЕ-КОНТАКТЫ e.V.